



## O'ZBEK TILSHUNOSLIGIDA NAMANGAN SHEVALARI

**Musurmon Usmonov**

Namangan davlat universiteti tadqiqotchisi

**Annotatsiya:** Maqolada Namangan viloyati shevalarining o'rganilishi tarixi va darajasi haqida fikrlar bildirilgan. Shevalarni o'rgangan olimlar chiqargan xulosalarga munosabat va mulohazalar bayon qilingan.

**Kalit so'zlar:** Til, dialekt, lahja, sheva, shevalar tarixiy genezisi, sheva areali, sheva tasnifi, fonetik, leksik, grammatik unsurlar.

**Аннотация:** В статье представлены взгляды на историю и уровень изучения диалектов Наманганской области. Описаны взгляды и комментарии ученых, изучавших говоры Наманганская области.

**Ключевые слова:** язык, диалект, говор, исторический генезис диалектов, диалектный ареал, диалектная классификация, фонетические, лексические, грамматические элементы.

**Abstract:** The article presents views on the history and level of study of the dialects of the Namangan region. The views and comments of scientists who studied dialect are described.

**Key words:** language, dialect, historical genesis of dialects, dialect area, dialect classification, phonetic, lexical, grammatical elements.



Ma'lumki, o'zbek tili ko'p shevalidir. Ayniqsa, Namangan shahar shevasi boshqa o'zbek shevalaridan o'ziga xos lisoniy jihatlari bilan tubdan farq qiladi. Namangan shahar dialekti haqida ayrim fonetik, leksik va grammatik belgilar, ayniqsa, jahon tillarida ham kam kuzatiladigan holatlar, "tilmi bu yoki shevami?" [9.6] kabi savollarning qo'yilishi tilshunoslarni qiziqtirib qoldi va uni jiddiy o'rganishga kirishildi. Natijada Namangan shevasi bo'yicha bir qator ilmiy izlanishlar va tadqiqotlar amalga oshirildi.

Viloyatning ma'muriy markazi Namangan shahar shevasining o'ziga xos shakllanish jarayonlarida nafaqat turkiy, balki fors-tojik tilining fonetik, leksik va grammatik belgilari muhim rol o'ynagan. Shu jihatlari bilan boshqa o'zbek shevalaridan farq qiluvchi Namangan shahar shevasining o'ziga xos lisoniy xususiyatlarini etuk dialektologlardan E.D.Polivanov, A.K.Borovkov, V.V.Reshetov, G'.O.Yunusov kabi olimlar o'rgandilar, tasnifladilar va tahlil qildilar. Natijada shevaning lingvistik xususiyatlari haqida asosli to'xtamlarga kelindi.

Namangan shahar shevasi va uning fonetik va morfologik xususiyatlari tilshunos olimlar S.Otamirzaeva [4.18; 5.3-191] va S.Tulyakovlar [12.19] tomonidan, Uychi shevasi professor A.Y.Aliyev tomonidan o'rganildi [1.18].

A.Y.Aliyev o'zining doktorlik dissertatsiyasida [2.52] Namangan viloyati shevalarining fonetik, leksik va morfologik jihatlari umumiy tavsif bergan holda, Namangan shahar hududi va unga yaqin joylarda yashovchi aholi shevalarini batafsil yoritishga harakat qilgan. H.Sharipov nomzodlik ishining [13.18] ayrim o'rinlarida Qirg'iziston janubiga qo'shni bo'lgan Yangiqo'rg'on tumanining ba'zi qishloq shevalari haqida qisman ma'lumotlar mavjud.

Ta'kidlash lozimki, Namangan viloyatidagi dialektlar haqidagi ilk ma'lumotlar V.Nalivkin va M.Nalivkinalar tomonidan yaratilgan lug'atda qayd etilgan [2.52]. Bu lug'at o'zbek dialektologiyasi sohasida, xususan, Namangan shevasi bo'yicha qilingan birinchi ish bo'lgani uchun ahamiyatlidir. A.Aliyev va S.Tulyakovlarning ta'kidlashicha, Nalivkinlar lug'atida sheva xususiyatlari aniq transkripsiya belgilari bilan berilmaganligi uchun



Namangan shevasiga xos o‘rinlarni ajratib olish qiyin [2.31-40]. Ishga o‘sha davr nuqtai nafari bilan yondashish o‘rinlidir.

Shved turkshunosi Gunnar Yarringning Namangan dialektiga kiruvchi Qilich shevasiga bag‘ishlangan ingliz tilidagi kitobchasi 1937 yilda (Jarring G. The Uzbek Dialect of Qilich. (O‘zbek tilining Qilich shevasi) Leipzig, 1937 ) chop etiladi. Ishda, tilshunoslarning e’tiroficha, hozirgi Chust tumaniga qarashli Qilich (hozirgi Uzun qishlog‘i) shevasining ayrim fonetik, morfologik va leksik xususiyatlarining tasviriyl bayoni keltirilgan.

“Gunnar Yarring O‘zbekistonda, jumladan, uning atrofidagi joylarda, Namangan shahrida bo‘lgan emas, – deydi A.Y.Aliyev. – Matnlar, muallif ma’lumotiga ko‘ra, Qilich qishlog‘idan Afg‘onistonga qochib o‘tgan bir mullaning o‘g‘li Ahmadjon degan kishidan yozib olingan. Gunnar Yarring ana shu kishidan yozib olgan sheva materiallariga asoslanib, 1937-yilda “O‘zbek tilining Qilich shevasi” kitobchasini nashr qildirgan. Kitobda so‘z boshidan tashqari, o‘zbek shevalari xususiyatlarini ko‘rsatuvchi bo‘limlar bilan birga shevaga xos matnlar ham berilgan”. A.Y.Aliyevning yozishicha, G.Yarring sheva vakilidan yozib olgan “Bilaguzuk” qo‘shig‘i va “Uch yolg‘ondan qirq yolg‘on” ertagiga tayanib, o‘z izlanishlariga xulosa yasagan [3.37-42].

Professor A.K.Borovkov “umlautli” yoki “uyg‘urlashgan” shevalar tasnifiga doir” maqolasida Namangan, Uychi, Chortoq, Koroskon, Uchqo‘rg‘on, Qayqi kabi shevalardagi umlaut hodisasining vujudga kelish sabablarini misollar bilan izohlaydi. Bundan tashqari, Uychi qishlog‘i vakillaridan yozib olgan bir necha maqollarni ilova qiladi [6. 29-31]. Olim 1944-yilda amalga oshirilgan dialektologik ekspeditsiya davrida to‘plangan materiallari asosida “Namangan viloyatidagi o‘zbek shevalari” nomli maqolasini yozadi [7.31-59]. Maqolada Namangan viloyatining bir qator hududlaridagi o‘zbek shevalarining ayrim fonetik, morfologik va leksik xususiyatlarini ko‘rsatib berilgan. Ish Namangan guruh shevalarining tarixiy genezisi, ularning tasnifi masalalari haqida kengroq tasavvur hosil qilish uchun juda ahamiyatli.



A.K.Borovkov tasnifi Namangan viloyatidagi barcha o'zbek shevalarini to'raligicha qamrab olmagan. Shunga qaramay, tasnifda ko'rsatilgan ayrim shevalarni, ayniqsa, Namangan shahar va unga yaqin joylashgan hududlar qarluq shevalarini ham kichik guruh qipchoq shevalarini ham shahar tip "umlautlashgan" shevalar tarkibga kiritgan [8.58-74]. Olimning Namangan shahar sheva xususiyatlariga asoslanib, viloyatning barcha hudud shevalarini "umlautlashgan" shevalar toifasiga kiritganligiga qo'shilib bo'lmaydi. Chunki viloyatning aksariyat shevalari qipchoq lahjasiga mansubdir. Bizningcha, olimning bunday xulosaga kelishining sababi ilmiy ekspeditsiya suronli urush davrlariga to'g'ri kelganligi, viloyat markazidan olisdagi aholi yashash manzillariga etib borish imkoniyati chegaralanganligida bo'lsa kerak. Bu boradagi olimning ilmiy jasorati va faoliyati e'tirofga loyiq.

Professor E.D.Polivanov ham o'zbek shevalari tasniflashda Namangan dialektiga kiruvchi Namangan shahar va unga yaqin joylashgan Chortoq, Uychi hamda Shahand (To'raqo'rg'on tumanidagi qishloq) aholi punktlari shevalarini eronlashgan shevalarning uyg'urlashgan yoki umlautli 4-a tipiga kiritgan [10.54]. Olimning Namangan shahri, Chortoq, Uychi tumanlari shevalarini eronlashgan tip shevalar guruhiga kirishi haqidagi fikrlariga qo'shilish mumkin. Lekin qipchoq lahjasining tipik vakillari istiqomat qiluvchi yirik Shahand qishlog'i shevasining bu tipga kiritilishi munozaralidir. Chunki bu eng qadimiy aholi yashash joyida azaldan "y"lovchi va "j"lovchi qipchoq urug'lari (saroy, olchin, qotog'on, qurama kabi) yashab keladilar.

Professor G'ozi Olim esa faqat Namangan shahar shevasini nazarda tutib, butun Namangan viloyatidagi shevalarni Turkbarlos lahjasiga kiritadi [14.21]. Bu tasnif ham Namangan viloyati dialektlarini to'la qamrab ololmaydi. Olim ishlarida Namangan shevalariga batafsil va sinchikovlik bilan to'xtalmagan. Ma'lumki, o'zbek shevalarining aksariyatida turkbarlos shevalari unsurlari mavjud.



Professor V.V.Reshetov “O‘zbek tilining Namangan shevasi haqida” maqolasida Namangan shahar shevasining tarixiy shakllanishi, uning fonetik va morfologik xususiyatlarini birinchilardan bo‘lib batafsil ilmiy asoslab berishga harakat qilgan [11. 216]. Olim Namangan dialektiga kiruvchi shevalarni sanab qo‘ya qolmay, ularning boshqa turkiy tillar va o‘zbek shevalaridagi tutgan o‘rnini, lingvistik xususiyatlarini tarixiy qiyoslab, boshqa tilshunoslar tasnifiga nisbatan batafsilroq tahlil qilib bergan [11.216]. Namangan shahri, Yangiqo‘rg‘on tuman markazi, Uychi, Chortoq tumanlari shevalarini qarluq lahjasining umlautlashgan shevalar guruhiga kiritib, asosli tasniflagan. Namangan viloyatining boshqa dialektal areallari haqidagi fikrlarini shevalardagi lisoniy unsurlar asosida umumlashtirib, misollar orqali qarluq yoki qipchoq tip lahjalarga ajratish mumkinligini tarixiy faktlar asosida tavsiflagan.

Shunday qilib, ildizlari uzoq o‘tmishga, turli etnogenezisga ega bo‘lgan Namangan viloyati shevalari bir qator tilshunoslarning diqqatini tortdi. Ularning o‘zbek shevalarni o‘rganish borasidagi izlanishlari o‘zbek dialektologiyasining shakllanishi va rivojlanishida muhim manba bo‘lib xizmat qilgan va hozirda bu jarayon davom etmoqda.

To‘g‘ri, Namangan viloyatining ko‘plab dialektal areallari, ularning o‘ziga xos lisoniy jihatlari olimlarimizning yuqorida tilga olingan ilmiy izlanishlarida, tilga olinmagan bo‘lsa-da, bugungi kunda viloyat dialektal areallarida istiqomat qilayotgan aholi o‘zining turli rang va jilosiga ega bo‘lgan o‘zbek shevalarida aloqa qilmoqdalar. Ular o‘z shevalarida eng qadimgi turkiy til unsurlarini saqlab kelmoqda. Shuning uchun ham Namangan dialektal areali bugungi kunda yana qayta monografik tadqiqotlar ob’ektiga aylanmoqda.

#### Adabiyotlar:

- 1.Алиев А. Ю. Уйчинский говор узбекского языка. Автореф. дис. ...канд. филол. наук. – Ташкент, 1960. – 24 с.
2. Алиев А.Ю. Наманганская группа говоров узбекского языка: Автореф. дисс. ...докт. фил. наук. – Тошкент, 1975. – 52 с.



3. Алиев А.Ю. Наманган диалекти ҳақида. Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. – Тошкент: Фан. 1967. – Б. 37-45.
4. Атамирзаева С. Звуковой состав Наманганского говора узбекского языка: Автореф. дис. ... канд. фил. наук. – Л., 1963. – 19 с.
5. Атамирзаева С. Экспериментально-фонетическое исследование наманганского говора узбекского языка. – Ташкент, 1974. – 195 с.
6. Боровков А.К. К характеристике узбекских “умляютных” или “уйгуризованных” говоров // Белек – Малову. – Фрунзе, 1946. – С. 29-31.
7. Боровков А.К. Узбекский говоры Наманганской области. – Ташкент, Ўзбек диалектологиясидан материаллар. – Тошкент, 1963.
8. Боровков А.К. Вопросы классификации узбекских говоров // Изв. АНУз ССР. – № 5. – 1953. – С. 58-74.
9. Наливкин В., Наливкина М. Русско-сартовский и сартовско-русская словарь общеупотребительных слов с приложением краткой грамматики по наречиям Наманганского уезда. – Казань, 1884. – С. 6.
10. Поливанов Е.Д. Узбекская диалектология и узбекский литературный язык. – Ташкент: Узгосиздат, 1933.
11. Решетов В.В. О наманганском говоре узбекского языка. Сб. Академику В.А.Гордлевскому. – М., 1953. – С. 216.
12. Тулаков С. Морфологические особенности наманганского говора: Автореф. дис. ...канд. фил. наук. – Ташкент, 1965.
13. Шарипов Ҳ. Жанубий Қирғизистон ўзбек шевалари: Автореф. дис. ... канд. фил. наук. – Тошкент, 1967. – 21 с.
14. Юнусов Ғ.О. Ўзбек лаҳжаларининг таснифида бир тажриба. Тошкент: Ўқувўздавнашр, 1936.